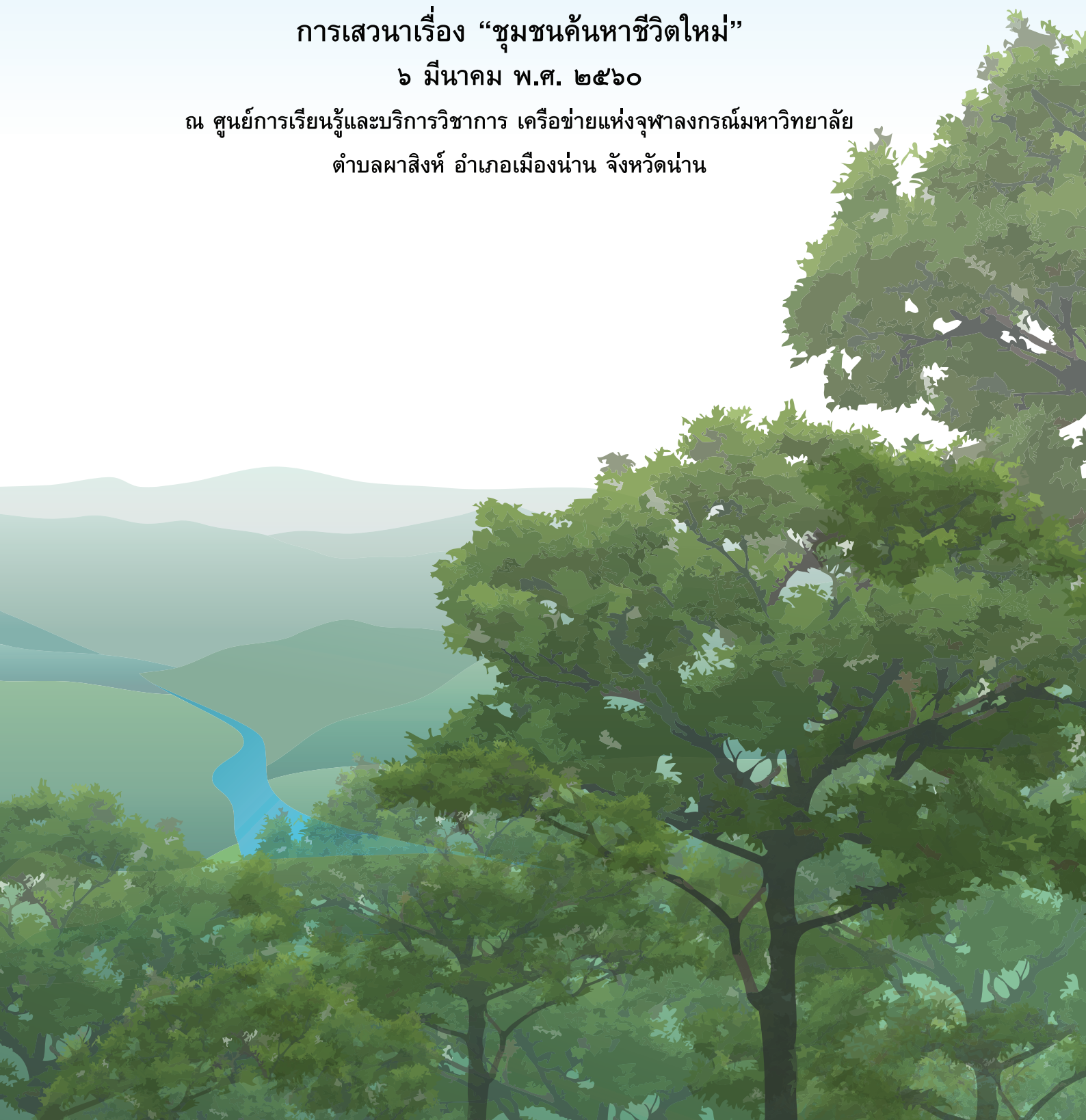

เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการ "รักษ์ป่าน่าน" ครั้งที่ ๓

การเสวนาเรื่อง “ชุมชนค้นหาชีวิตใหม่”

๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๖๐

ณ ศูนย์การเรียนรู้และบริการวิชาการ เครือข่ายแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ตำบลผาสิงห์ อำเภอเมืองน่าน จังหวัดน่าน

การเสวนาเรื่อง “ชุมชนค้นหาชีวิตใหม่”

ตอน : ป่าชุมชนศิลาแลง...ให้น้ำ ให้นา ให้ชีวิต

การจัดการทรัพยากรป่าชุมชนตำบลศิลาแลง เริ่มต้นจากตำบลศิลาแลงประสบปัญหาภัยพิบัติในแต่ละปี เกิดอุทกภัยน้ำไหลหลากอย่างแรง พัดเอาต้นไม้ ขอนไม้ หรือเศษไม้ที่ชาวบ้านได้ตัดและถากป่าสำหรับการทำไร่ทำสวน เข้ามาในหมู่บ้านอย่างรวดเร็ว ทำให้น้ำเปลี่ยนสาย เปลี่ยนแคว เกิดไร่นาเสียหายทุกปี นอกจากนั้น ในฤดูแล้งก็เกิดภาวะแล้งหนัก ไม่มีน้ำสำหรับการเพาะปลูก ขณะนั้นประมาณก่อนปี ๒๕๑๘ ตำบลยังไม่มีข้อตกลง กฎระเบียบในการจัดการป่า และจัดการน้ำ สถานการณ์ดังกล่าวทำให้ชาวบ้านคิดว่า หากชุมชนยังไม่มีจัดการป่า จัดการน้ำ จะเกิดผลเสียหายมากขึ้นเรื่อยๆ จึงใช้วิกฤติเป็นโอกาสโดยรวมกลุ่มคนในชุมชน โดยเฉพาะผู้นำแต่ละหมู่บ้าน โดยเริ่มคิดว่าอันดับแรกต้องปรับเปลี่ยนแนวคิดของชาวบ้านให้ช่วยกันดูแลผืนป่า ไม่ทำไร่เลื่อนลอย ลดพื้นที่การปลูกข้าวโพดในเขตป่าต้นน้ำ ซึ่งหากมีการจัดการพื้นที่ป่าให้ดี น้ำมาตามฤดูกาลแล้ว ชาวบ้านก็จะสามารถทำไร่ทำนาได้เต็มที่ และความเสียหายจากน้ำหลากก็จะลดลง ในปี ๒๕๑๘ แกนนำชุมชนจึงร่วมกันสร้างระเบียบมาตรการดูแลจัดการป่า ซึ่งระยะแรกประสบปัญหาเพราะยังมีชาวบ้านเข้าไปตัดไม้มาเลื่อยขายบ้าง มาสร้างบ้านเรือนที่อยู่อาศัยบ้าง ทำให้คณะกรรมการป่าร่วมกันหาวิธีจัดการปัญหาดังกล่าว สุดท้ายจึงใช้วิธีพิจารณาการสนับสนุนของสภาตำบล (ปัจจุบันเปลี่ยนเป็นองค์การบริหารส่วนตำบล) มาเป็นเงื่อนไขในการจัดการ หากชุมชนไหนตัดไม้ทำลายป่ามากที่สุด การสนับสนุนงบประมาณในการพัฒนาหมู่บ้านก็จะมาเป็นอันดับสุดท้าย หรือบางปีอาจจะไม่ได้รับงบประมาณมาพัฒนาหมู่บ้านเลย ข้อนี้ทำให้ชาวบ้านในชุมชนเริ่มคิดทบทวนมากขึ้น และระยะต่อมา แต่ละชุมชนก็เริ่มมีมาตรการดูแลกันเองในชุมชนเพื่อไม่ให้เกิดการตัดไม้ทำลายป่า สำหรับการเพิ่มพื้นที่ป่า ชาวบ้านไม่ได้ใช้วิธีปลูกป่า แต่ใช้วิธีดูแลพื้นที่ป่า ปล่อยให้ต้นไม้มิได้อยู่ในป่าตัวเอง มีการปิดป่า งดการทำไร่เลื่อนลอย งดการทำไร่ข้าวโพด และอนุรักษ์การใช้ไม้ในบางกรณี เช่น การนำไม้มาสร้างหรือซ่อมแซมสถานที่ต่างๆ ของชุมชน เช่น สะพาน เหมืองฝาย เป็นต้น

ผลจากการอนุรักษ์ดูแลป่าทำให้ได้พื้นที่ป่าต้นน้ำที่ไม่มีการเข้าไปทำลาย ๑๐,๑๒๕ ไร่ เมื่อมีป่า น้ำก็เริ่มมาทำให้สามารถทำการเกษตรได้ตลอดปี มีรายได้เพิ่มขึ้น การเข้าไปตัดไม้เพื่อขายก็หมดไป ส่วนไม้ที่นำมาใช้สอย ชาวบ้านมีทางเลือกจากการซื้อไม้จากโรงเลื่อยซึ่งราคาถูกกว่า สะดวกสบายกว่า ไม่ต้องเข้าไปตัดไม้เอง การตัดไม้เพื่อนำมาใช้สอยก็หมดไปโดยปริยาย ซึ่งในสมัยนั้นได้มีการจับขอบเขตป่าโดยวิธีการใช้สันห้วยเป็นตัวกำหนด

ขอบเขตว่าสันห้วยไหนเป็นของตำบลศิลาแลง สันห้วยไหนเป็นของตำบลวรรณคร สันห้วยไหนเป็นของตำบลภูคา แต่ปัจจุบันมีการใช้เครื่องมือ GPS จับพิกัด และทำขอบเขตให้ชัดเจนมากขึ้น โดยพื้นที่ป่าของตำบลศิลาแลงมีการแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

- ๑) ป่าอนุรักษ์ : ป่าต้นน้ำไม่สามารถตัดไม้มาใช้สอยได้
- ๒) ป่าใช้สอย : ป่าที่หมู่บ้านสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้
- ๓) ป่าหัวไร่ปลายนา : ป่าที่ชาวบ้านปลูกต้นไม้ไว้ตามหัวไร่ปลายนา สามารถตัดใช้ประโยชน์ในครอบครัวได้โดยไม่ผิดกติกาของชุมชน

เมื่อป่าเริ่มฟื้นมีความอุดมสมบูรณ์จากการไม่ได้เข้าไปทำไร่ของชาวบ้าน สิ่งที่ชาวบ้านคิดต่อคือ ต้องหาอาชีพเสริมตามวิถีชีวิตที่คนอยู่กับป่าได้ และสร้างรายได้ให้กับครอบครัวเพิ่มขึ้น ตำบลศิลาแลงจึงได้เริ่มส่งเสริมอาชีพทอผ้าของกลุ่มแม่บ้าน ใช้สีของไม้ในป่ามาทำสีย้อมผ้า ทำไม้กวาด เป็นต้น กิจกรรมนี้ยังคงทำมาจนถึงปัจจุบัน นอกจากนั้นผลพวงที่เกิดอีกประการหนึ่งจากการฟื้นฟูป่าคือ เริ่มมีอาหารเกิดขึ้นในป่าทุกฤดูกาล ไม่ว่าจะเป็น เห็ด หน่อไม้ สมุนไพร และพืชผักต่างๆ จะเห็นได้ว่าผลที่เกิดขึ้นอย่างชัดเจนจากการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่ามีหลายมิติมาก ทั้งด้านสิ่งแวดล้อม สังคม เศรษฐกิจ และการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน ทำให้เกิดแนวคิดที่จะทำให้คนรุ่นใหม่สืบทอดภูมิปัญญาการจัดการทรัพยากรป่าไม้ โดยจัดทำเป็นหลักสูตรบรรจุเข้าในโรงเรียน ๒ แห่ง ได้แก่ โรงเรียนชุมชนศิลาแลง และโรงเรียนไตรประชาวิทยา โดยถ่ายทอดความรู้เรื่องป่าจากผู้เฒ่าสู่เด็กนักเรียน และในบางเวลาก็พาเด็กนักเรียนเดินป่า สำรวจป่า ดูวิถีชีวิตธรรมชาติว่าป่ามีประโยชน์อย่างไร ประโยชน์ของต้นไม้แต่ละชนิดเป็นอย่างไร โดยปราชญ์ชาวบ้านเป็นวิทยากรถ่ายทอดองค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น

สิ่งสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านช่วยกันดูแลฟื้นฟูป่าเพราะเขาเชื่อว่า “ป่าคือชีวิต” ไม่ได้คิดว่าการอนุรักษ์ป่าแบบนี้จะต้องได้รับรางวัลหรือสิ่งตอบแทนจากองค์กรใด แต่เมื่อเริ่มมีบทเรียนที่ดี ก็เริ่มมีหน่วยงานเข้ามาสนับสนุน เช่น การปิโตรเลียมแห่งประเทศไทยสนับสนุน โครงการ ๘๔ ตำบลวิถีพอเพียง เป็นการจัดการป่าโดยการน้อมนำปรัชญาของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ ๙ มาใช้ในการจัดการป่าที่ยั่งยืน นอกจากนั้นยังมีองค์การบริหารส่วนตำบล และหน่วยจัดการต้นน้ำเข้ามามีบทบาทให้การสนับสนุนด้วย จนชุมชนได้รับรางวัลลูกโลกสีเขียวพร้อมกับกองทุนรักษาป่า และได้รับ “ธงพิทักษ์ป่า” จาก สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ แม้ชุมชนจะมีการจัดการป่าดีขึ้น แต่ก็ยังเกิดปัญหาห้วงระหว่างชุมชนกับอุทยานแห่งชาติดอยภูคา ประมาณปี ๒๕๓๓ เกิดการอ้างสิทธิ์ในการจัดการป่า เพราะอุทยานฯ ถือขอบเขตตามแผนที่ภาพถ่ายดาวเทียมเป็นตัว

กำหนดว่าพื้นที่ป่าต้นน้ำตำบลศิลาแลงอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติ สิทธิในการดูแลป่าจึงเป็นของกรมอุทยานฯ ซึ่งชุมชนไม่ยินยอมเพราะถือว่า เขาอยู่กับปามานานตั้งแต่บรรพบุรุษ มีการพูดคุยเพื่อหาทางออกกันหลายครั้ง ระหว่างชุมชนกับเจ้าหน้าที่อุทยานฯ แต่จนปัจจุบันก็ยังไม่มีข้อสรุป และไม่มีความขัดแย้งขั้นรุนแรง ลักษณะความเป็นอยู่จึงเป็นแบบต่างคนต่างทำหน้าที่ ต่างฝ่ายต่างดูแลรักษาป่า ชุมชนยังคงมีกิจกรรมการดูแลฟื้นฟูป่าอย่างต่อเนื่อง ส่วนเจ้าหน้าที่อุทยานฯ ก็เฝ้าระวังตามภารกิจ เพราะมองในแง่กฎหมายแล้ว กรมอุทยานฯ ก็มีหน้าที่ต้องยึดถือปฏิบัติ แต่ถ้ามองในแง่ความผูกพันของคนกับป่า ชุมชนก็อาศัยอยู่ดูแลและเป็นเจ้าของมาอย่างยาวนาน

จากการจัดการป่า เมื่อเริ่มฟื้นตัว ป่าก็มีความอุดมสมบูรณ์ขึ้น น้ำก็มากขึ้น “การจัดการทรัพยากรน้ำ” จึงเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่มีความสำคัญตามมา เพราะหากไม่มีการจัดการน้ำที่มีปริมาณเพิ่มมากขึ้น น้ำจะทำลายเหมืองฝายเดิมที่สร้างด้วยไม้ซึ่งไม่มั่นคงถาวร ในปี ๒๕๓๔ จึงได้มีการเปลี่ยนฝายไม้มาเป็นฝายคอนกรีตให้แข็งแรงถาวรและสามารถรองรับปริมาณน้ำที่เพิ่มมากขึ้นได้ ทำให้สามารถส่งต่อไปยังพื้นที่การเกษตรของชาวบ้านได้อย่างทั่วถึง ส่งผลให้เกิดการทำนาได้อย่างเต็มที่ มีการเพิ่มพืชหลังนาหลังเก็บเกี่ยวข้าว ฝายคอนกรีตนี้ได้จากการเสนอโครงการไปยังภาครัฐที่เกี่ยวข้อง หน่วยงานแรกคือ กรมชลประทาน ต่อมามูลนิธิปิดทองหลังพระให้การสนับสนุนวัสดุอุปกรณ์เพื่อซ่อมแซมฝายที่เสื่อมสภาพ โดยชาวบ้านร่วมออกแรงซ่อมสร้าง จนตำบลศิลาแลงได้ ๒ เหมืองฝายหลักส่งต่อไปยังชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ คือ เหมืองแก้งสายตะวันออก และเหมืองแก้งสายตะวันตก

ผลจากการจัดการระบบส่งน้ำไปยังพื้นที่นาของชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านตำบลศิลาแลง เริ่มปลูกพืชผักหลังนามากขึ้น รวมทั้งเพิ่มความหลากหลายของพันธุ์พืชหลังนาโดยใช้พื้นที่น้อย ชาวบ้านในตำบลนี้มีพื้นที่ทำกินเฉลี่ย ๕ ไร่ต่อครอบครัว ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีเอกสารสิทธิ์รับรอง จากการมีพื้นที่ค่อนข้างจำกัดนี้ทำให้ชาวบ้านต้องวางแผนบริหารจัดการปลูกพืชหลากหลาย และคำนวณผลตอบแทนให้ดี เพื่อทดแทนรายได้ที่เคยได้จากการขายข้าวโพด พืชที่ปลูกมีทั้งเพื่อบริโภคในครัวเรือน และขายในชุมชน รวมทั้ง ปลูกเพื่อขายเมล็ดให้กับบริษัทเมล็ดพันธุ์ ดังนั้นสิ่งที่ปัญหาต่อมาของชุมชนคือ ยังมีการใช้สารเคมีในการปลูกเพื่อผลิตเมล็ดพันธุ์ขายให้กับบริษัทอยู่ประมาณ ๔๐% โดยสิ่งที่ชุมชนพยายามทำคือ การใช้ปุ๋ย/สารเคมีในระดับที่ปลอดภัย และเริ่มมีการเรียนรู้วิธีทำปุ๋ยหมักชีวภาพทดแทนปุ๋ยสารเคมี ซึ่งได้รับคำแนะนำจากศูนย์ถ่ายทอดเทคโนโลยีประจำตำบล และศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนในตำบล

หลังจากได้ทำมาทำงานอนุรักษ์ ฟื้นฟูป่า จัดการน้ำ และส่งเสริมอาชีพแล้ว สิ่งดีที่เกิดขึ้นจากผลบุญเหล่านี้ทำให้หลายคนหลายครอบครัวที่อพยพไปทำงานต่างจังหวัดเริ่มกลับคืนถิ่น กลับมาทำการเกษตรที่เห็นว่ามี ความต่อเนื่องและยั่งยืน สามารถสร้างรายได้เลี้ยงครอบครัวได้ เพราะปลูกพืชได้ตลอดปี โดยไม่ทิ้งพื้นที่ให้ว่างเปล่า เมื่อมีรายได้เพิ่ม คุณภาพชีวิต และเศรษฐกิจในครอบครัวดีขึ้น ถือเป็นความสำเร็จอีกขั้นที่เป็นผลพวงจากความสำเร็จในการจัดการทรัพยากรป่าไม้และน้ำ ซึ่งปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดความสำเร็จเหล่านี้คือ **การมีส่วนร่วมของคนในชุมชน** เพราะด้วยคนในชุมชนตำบลศิลาแลงเป็นชาติพันธุ์ไทลื้อ มีความเป็นเครือญาติสูง ทำให้การพูดคุยกันง่าย มีส่วนร่วม และตระหนักถึงปัญหา คิดอ่านหาทางออกร่วมกันเพื่อให้เกิดผลสำเร็จ

มุมมองต่อการพัฒนาพื้นที่ดินน้ำน่าน และการขยายผล ตำบลศิลาแลงมีเวทีพูดคุยกันหลายครั้งถึงสิ่งที่อยากให้เกิดขึ้นในพื้นที่ อยากขยายวิธีการ แนวทางการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าของตำบลศิลาแลงไปยังพื้นที่ตำบลใกล้เคียง แต่ไม่สามารถทำได้เต็มที่ เพราะข้อจำกัดของหลายตำบลใกล้เคียงคือ สภาพพื้นที่เป็นที่สูง ไม่มีพื้นที่ราบลุ่มทำการเกษตร ยังคงต้องมีอาชีพเกษตรกรในพื้นที่สูงอยู่ สิ่งที่น่าจะพอเป็นแนวทางได้คือ อยากให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องเข้าไปส่งเสริมให้ชาวบ้านในตำบลที่มีที่ทำกินในพื้นที่ป่าต้นน้ำปรับเปลี่ยนอาชีพเสริมอย่างอื่นที่ไม่ทำลายป่า ประการสำคัญอาชีพเหล่านั้น ต้องสร้างรายได้ให้ครอบครัวอยู่ได้อย่างไม่เดือดร้อน แต่ปัจจุบันหน่วยงานที่เกี่ยวข้องหลายหน่วยยังไม่จริงจังในการแก้ปัญหา ที่ผ่านมามีการเปลี่ยนผู้ว่าราชการจังหวัดหรือนายอำเภอค่อนข้างบ่อย ส่งผลกระทบต่อนโยบายและแนวทางการปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่รัฐในพื้นที่ ไม่มีการสานต่อนโยบายเดิม ชุมชนจึงมีคำถามว่า ทำอย่างไรหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ไม่ว่าจะเป็นกรมป่าไม้ หรือกรมอุทยานฯ จึงจะเข้ามามีบทบาทในการแก้ไขปัญหาและหาทางออกร่วมกับชุมชนมากขึ้น สานต่อนโยบายเดิมที่มีประโยชน์ต่อชุมชนอย่างจริงจัง เพราะปัญหาควรได้รับการแก้ไขอย่างบูรณาการจากทุกภาคส่วน โดยชุมชนเป็นเจ้าของเรื่อง หน่วยงานต่างๆ เข้ามาหนุนเสริมให้เกิดกระบวนการจัดการที่ดี มีประสิทธิภาพ หากทำได้อย่างนี้ ชุมชนเชื่อมั่นว่า ในหลายพื้นที่ของจังหวัดน่านจะสามารถดูแลจัดการทรัพยากรป่า น้ำ และอาชีพ ที่สร้างความมั่นคงให้กับชุมชนได้อย่างต่อเนื่องยั่งยืนแน่นอน

แหล่งข้อมูล: นายสมฤทธิ์ เนตรทิพย์ กำนันตำบลศิลาแลง และประธานคณะกรรมการอนุรักษ์ป่าชุมชนตำบลศิลาแลง

การเสวนาเรื่อง “ชุมชนค้นหาชีวิตใหม่”

ตอน : พลังความร่วมมือชุมชน-รัฐ ในการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำน้ำมิด

เส้นทางอนุรักษ์ป่าต้นน้ำน้ำมิด....จากชุดนา สู่ คีนป่า

ลุ่มน้ำมิด ตั้งอยู่ในพื้นที่อำเภอเชียงกลาง จังหวัดน่าน อยู่ในความรับผิดชอบของหน่วยจัดการต้นน้ำน้ำมิด ๑๓๒.๘ ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ ๘๓,๐๐๐ ไร่ ครอบคลุมพื้นที่ ๒ ตำบล ๑๕ หมู่บ้าน ได้แก่ ตำบลเปือย ๕ หมู่บ้าน (บ้านน้ำมิด บ้านห้วยฟาน บ้านเด่นพัฒนา บ้านหนองผุก บ้านส้อ) และตำบลพระพุทธบาท ๑๐ หมู่บ้าน (บ้านวังทอง บ้านเหล่า บ้านป่าเลา บ้านภูแหน บ้านแคว้ง บ้านสลี บ้านชาววา บ้านอ้อบ้านต๊อด และบ้านไฮหลวง) มีลำห้วยที่สำคัญ คือ ห้วยน้ำมิด ห้วยฟาน และห้วยม้า

บ้านน้ำมิด เป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่บนพื้นที่ต้นน้ำของลุ่มน้ำมิด ในอดีตชาวบ้านได้อพยพมาจากบ้านด่าน บ้านเปียงก่อ และบ้านห้วยกานต์ อำเภอเฉลิมพระเกียรติ (เดิมอยู่เขตอำเภอบ่อเกลือ) โดยอพยพมาอยู่ครั้งแรก ๕ ครอบครัว เมื่อปี ๒๕๒๐ เมื่อเห็นว่าสภาพพื้นที่มีความอุดมสมบูรณ์ จึงชักชวนญาติ-พี่น้อง และเพื่อนบ้าน มาตั้งบ้านเรือนเพิ่มขึ้น สมัยที่อพยพมาได้ซื้อที่ดินเพื่อตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน และที่ทำกินโดยซื้อจากชาวบ้านที่ตั้งถิ่นฐานอยู่เดิม ในอดีตยังไม่เปิดพื้นที่ป่ามากนัก เพราะมีไม้ที่ครัวเรือน มีคนในชุมชนเพียง ๒-๓ รายที่ซื้อที่ดิน และทำเป็นแปลงนาข้าว คนในชุมชนส่วนใหญ่ปลูกข้าวไร่ เวลาชุดนาชาวบ้านจะชุดด้วยแรงคน มีคนจากบ้านน้ำคามารับจ้างชุด แปลงละ ๑๐๐-๒๐๐ บาท การปลูกข้าวไร่ในอดีตได้ผลผลิตดีเพราะเปิดพื้นที่ป่าใหม่ (ป่าเหล่า) ๑ ครัวเรือนมีป่าเหล่า ๓-๕ เหล่า หมุนเวียนแต่ละปี คนในชุมชนเริ่มหยุดปลูกข้าวไร่เพราะผลผลิตไม่ค่อยดีนัก

จึงเปลี่ยนจากไร่ข้าวเป็นไร่ข้าวโพดแทน สมัยก่อนชาวบ้านคิดว่าทำอะไรคนบ้านน้ำมีตถึงจะมีรายได้เพิ่มขึ้น จึงนำพันธุ์ข้าวโพดมาปลูก เพราะข้าวโพดราคาดี ประมาณ ๗ บาทต่อกิโลกรัม พ่อค้าก็แย่งกันซื้อ ชาวบ้านจึงขยายพื้นที่ปลูกมากขึ้น ปัจจุบันราคาข้าวโพดไม่ดี ดินเสื่อมสภาพเพราะทำซ้ำในพื้นที่เดิม ชาวบ้านเริ่มเป็นหนี้ เพราะราคาเมล็ดพันธุ์และปุ๋ยแพง โดยเฉพาะปี ๒๕๖๐ นี้ ราคาข้าวโพดอยู่ที่ ๔ บาทกว่าต่อกิโลกรัม ชาวบ้านขาดทุนเพราะต้นทุนข้าวโพดอยู่ที่ ๕ บาทกว่าต่อกิโลกรัม แต่ชาวบ้านยังคงปลูกขาย เพราะไม่รู้ว่าจะทำอะไร ปัจจุบันเหลือไม่กี่รายที่ปลูกข้าวไร่เนื่องจากไม่มีพื้นที่ขุดนา การขุดนาในหมู่บ้านเริ่มจากคนในชุมชนทำกันเองก่อน และเสริมเพิ่มเติมด้วยการสนับสนุนจากหน่วยงานอื่นๆ ในภายหลัง

หน่วยจัดการต้นน้ำน้ำมีต เริ่มดำเนินการ ปี ๒๕๔๔ ภายใต้โครงการปาร์กน้ำ รักษาแผ่นดิน เถลิงพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พื้นที่อยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ (ป่าน้ำยาว-น้ำสวด) ช่วงแรกที่มาทำงานใหม่ๆ ชุมชนไม่ยอมรับ ไม่เชื่อว่าหัวหน้าหน่วยต้นน้ำ กรมป่าไม้ จะมาช่วยชาวบ้าน คงจะมาจับกุมมากกว่า ที่จริงบทบาทของหน่วยต้นน้ำคือ เน้นการอนุรักษ์ การช่วยเหลือชาวบ้าน เข้าใจชุมชน ซึ่งมีลักษณะงาน ๕ อย่าง คือ

- ๑) ศึกษาวิจัยพื้นที่ ว่าในพื้นที่ลุ่มน้ำมีทรัพยากรธรรมชาติโดยูบ่าง
- ๒) เก็บน้ำให้อยู่ในดิน คือ การสร้างฝาย
- ๓) เก็บดินให้อยู่กับที่ คือ การปลูกแฝก
- ๔) ปลูกป่าต้นน้ำเพื่ออนุรักษ์ดินและน้ำ ให้ป่าสมบูรณ์อยู่ในพื้นที่ต้นน้ำ
- ๕) เปลี่ยน “ผู้บุกรุก” ให้เป็น “ผู้พิทักษ์”

ข้อสุดท้ายมีน้ำหนักสำคัญที่สุด แต่ทั้ง ๕ ข้อเป็นสิ่งที่สำนักจัดการต้นน้ำ กรมอุทยานฯ น้อมนำมาจากพระราชดำรัส พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ที่ทรงเน้นให้คนและชุมชนอยู่กับป่าอย่างยั่งยืน โดยมุ่งให้เกิดผลลัพธ์สำคัญคือ สร้างน้ำให้ลงแม่น้ำเจ้าพระยาให้มากที่สุด สะอาดที่สุด และไหลทั้งปี การดำเนินงานจึงต้องอาศัยเวลา ความเข้าใจ โดยยึดพื้นที่ “ลุ่มน้ำ” เป็นหลัก จังหวัดน่านมี ๕๑ ลุ่มน้ำ มีหน่วยต้นน้ำ ๕๑ หน่วย หน่วยจัดการต้นน้ำน้ำมีตเน้นพื้นที่ต้นน้ำบ้านน้ำมีต ได้ลงพื้นที่ส่งเสริมเรื่อง ฝาย แฝก ทำความเข้าใจเรื่องลดพื้นที่การปลูกข้าวโพด มีกระบวนการเข้าหามวลชน ประเด็นสำคัญคือ หากชาวบ้านยังทำไร่หมุนเวียนต่อไป จะเพียงพอต่อความต้องการของชุมชนและประชากรที่เพิ่มขึ้นหรือไม่ (ปกติแต่ละครัวเรือนทำข้าวไร่ได้ผลผลิตประมาณ ๒๐ ถึงต่อไร่) อะไรคือทางเลือกที่เหมาะสม และตอบโจทย์ความต้องการของชุมชนได้

ขุดนา....ทางเลือกหนึ่งของบ้านน้ำมิด

ประมาณปี ๒๕๕๐ อธิบดีรองผู้อำนวยการสำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจังหวัดน่าน (นาย ทักษิณ ศีกรักษา) ได้รับงบประมาณเพื่อส่งเสริมการทำนา ซึ่งเป็นงานใหม่มาก หน่วยจัดการต้นน้ำน้ำมิดจึงเสนอ ขอบรับการสนับสนุนเพื่อดำเนินการในพื้นที่บ้านน้ำมิด โดยมีตัวชี้วัดว่า หากมีน้ำเพียงพอและชาวบ้านมีนาแล้วชาวบ้านจะหยุดถางป่า แนวคิดดังกล่าวมาจากการที่หน่วยจัดการต้นน้ำน้ำมิดได้คลุกคลีกับชาวบ้านและรู้ว่า แท้จริงแล้วชาวบ้านไม่ยอมตัดต้นไม้ แต่ชาวบ้านไม่มีทางเลือก หน่วยต้นน้ำจึงค้นคว้าหาข้อมูล และประสานงานกับหน่วยงานต่างๆ เพื่อหาองค์ความรู้ด้านวิชาการมาช่วยชาวบ้าน ช่วงแรกมีชาวบ้านสนใจเพียง ๕-๖ รายเท่านั้น

ปีแรกของการขุดนา หน่วยต้นน้ำได้ร่วมกับชาวบ้านเดินสำรวจพื้นที่ และวิเคราะห์ลักษณะพื้นที่ของชาวบ้านแต่ละราย บางรายพื้นที่ที่ต้องการขุดเป็นนาไม่มีความเหมาะสม น้ำไม่เพียงพอต่อการทำนา ก็เสนอพื้นที่อื่นที่เหมาะสมกว่า และสามารถจัดการน้ำสู่แปลงนาได้ จากนั้นหน่วยต้นน้ำใช้แรงงานจากชุมชนและรถไถขุดนา ผลผลิตข้าวในปีแรกได้ไม่ดีเท่าที่ควร ประมาณ ๔๐ ถัง ต่อไร่ ส่วนพื้นที่ที่ไม่สามารถขุดเป็นนาได้ ก็ส่งเสริมให้ปลูกป่าเศรษฐกิจ โดยขอคำแนะนำจากสำนักงานเกษตรอำเภอเชียงกลาง และท้องถิ่นท้องที่ การขุดนามีเป้าหมายเพื่อให้ชุมชนมีข้าวกิน พออยู่พอกิน ไม่ต้องปลูกข้าวโพดขายแล้วซื้อข้าวกินเหมือนในอดีต ดังนั้นหน่วยจัดการต้นน้ำจึงมุ่งส่งเสริมให้คนในชุมชน “หยุดบุกรุกป่า เน้นใช้พื้นที่เล็กเพาะปลูกให้ได้ประโยชน์สูงสุด” โดยขุดนา ๕ ไร่ พร้อมระบบน้ำ เพาะปลูกได้ ๓ ฤดูปลูกต่อปี (ข้าว ถั่ว ข้าวโพด)

ปีที่สองของการขุดนา “ไม่รอรัฐแล้ว ! เขาทำเอง แต่หัวหน้าช่วยเป็นประกันนะ” เริ่มมีชาวบ้านหลายคนให้ความสนใจและอยากขุดนามากขึ้น แต่ไม่มีงบประมาณ ชาวบ้านจึงหารือกับหน่วยจัดการต้นน้ำน้ำมิด ช่วยนำรถไถมาขุดนา ส่วนชาวบ้านช่วยค่าน้ำมันรถและแรงงาน มีชาวบ้าน ๓๐ กว่าครัวเรือนที่เข้าร่วมและสามารถขุดนาได้ ๑๐๐ กว่าไร่ เมื่อชาวบ้านสามารถทำนาในพื้นที่ ๕ ไร่ และยังสามารถปลูกพืชอื่นได้อีก ชาวบ้านจึงไม่เปิดป่าอีก ผลผลิตข้าวเพิ่มเป็น ๖๐-๗๐ ถังต่อไร่ ซึ่งเพียงพอต่อการบริโภคหนึ่งครัวเรือนตลอดปี ส่วนครัวเรือนที่ไม่ได้ขุดนาอีก ๒-๓ ครัวเรือนก็ไม่เดือดร้อน เพราะในชุมชนมีวิธีแบ่งปันข้าวกัน

ปี ๒๕๕๓ ชาวบ้านเริ่มคืนผืนป่าเป็นเนื้อที่ประมาณ ๔,๐๐๐ ไร่ เดิมเคยใช้ทำไร่หมุนเวียน เมื่อปล่อยทิ้งไว้ ต้นไม้ต่างๆ เริ่มโต ชาวบ้านจึงปล่อยให้ป่าเป็นป่า เป็นแหล่งอาหารของชุมชน แนวคิดการคืนป่าเกิดจากการที่

ชาวบ้านมีข้าวพอกิน มีแหล่งอาหาร เมื่อหมดฤดูปลูกข้าวก็จะเข้าไปหาของป่า ต่าว หวาย ครั่ง น้ำผึ้ง ซึ่งสามารถสร้างรายได้ให้ครอบครัวปีละ ๓๐,๐๐๐ กว่าบาท พื้นที่ป่า ๔,๐๐๐ กว่าไร่ที่ชาวบ้านช่วยกันดูแลนั้น ชาวบ้านได้กันพื้นที่ ๑,๐๐๐ กว่าไร่เพื่อเลี้ยงควายในป่า เป็นแหล่งรายได้สำคัญของหมู่บ้าน (ควาย ๑ ตัว ราคา ๔๐,๐๐๐ บาท) แกนนำชาวบ้านบางรายสามารถขายควายแล้วนำเงินมาปิดหนี้ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรได้หมด ควายจึงเป็นธนาคารของชาวบ้าน และเป็นวิถีของชุมชน

กระบวนการทำงานสานพลังความร่วมมือชุมชน-รัฐ

กระบวนการทำงานของหน่วยจัดการต้นน้ำน้ำมิด คือการถอดหัวไขนออก ทั้งความเป็นเจ้าหน้าที่ไว้ข้างหลัง สานและสร้างความสัมพันธ์ ทำตัวเป็นลูกหลานของชาวบ้าน เพื่อลดช่องว่างระหว่างเจ้าหน้าที่กับชาวบ้าน เป็นการลดอคติและมุมมองของชาวบ้านที่มีต่อเจ้าหน้าที่รัฐ น้อมนำศาสตร์พระราชา “เข้าใจ เข้าถึง และพัฒนา” “เข้าใจ” โดยการศึกษาข้อมูลชุมชน จัดเวทีทำความเข้าใจและหาแนวร่วมการทำงาน ที่สำคัญคือการวางแผนการดำเนินงานร่วมกับชุมชน

“เข้าถึง” คือการเข้าถึงความต้องการของชุมชน เพิ่มศักยภาพของพื้นที่และสร้างอาชีพ สร้างความเชื่อถือเชื่อมั่นในตัวเจ้าหน้าที่ ท้ายที่สุดแล้วต้องค้นหาความเหมาะสมภายใต้ความร่วมมือระหว่างรัฐกับชุมชน

“พัฒนา” พื้นที่ป่าให้ได้รับความคุ้มครอง เกิดความพึงพอใจของทุกฝ่าย คนอยู่กับป่าได้อย่างยั่งยืนและมีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น

ท้ายที่สุด...จึงเกิดความสุขทั้งชุมชนและเจ้าหน้าที่รัฐ (Win-Win)

หน่วยจัดการต้นน้ำน้ำมิดยังเปิดโอกาสให้ลูกหลานของคนในชุมชนเข้ามาทำงานในหน่วยต้นน้ำ และยังได้พัฒนาศักยภาพ เช่น การส่งไปเรียนโปรแกรม GIS การจับพิกัด และเปิดโอกาสให้ศึกษาต่อจนจบปริญญาตรี จนสามารถสอบเข้ามาเป็นพนักงานราชการของกรมอุทยานฯ คนในชุมชนจึงให้ความเชื่อมั่นกับหน่วยจัดการต้นน้ำน้ำมิด เพราะเราช่วยพัฒนาศักยภาพของลูกหลานชุมชนได้

ขณะเดียวกันชุมชนยังได้รับความร่วมมือและการสนับสนุนการขุดนา พัฒนาอาชีพ และการอนุรักษ์ป่าจากหลายหน่วยงาน โดยเน้นการทำงานเป็นเครือข่าย ทั้งหน่วยงานภาครัฐ ท้องถิ่นท้องที่ ชุมชนและเอกชน ได้แก่ สำนักงานเกษตรอำเภอเชียงกลางอบรมให้ความรู้ชาวบ้านเรื่องการจัดการน้ำ การจัดการแปลงนา และสนับสนุนเมล็ดพันธุ์ข้าวสันป่าตอง สำนักงานพัฒนาที่ดินให้คำแนะนำความรู้เรื่องการปรับปรุงบำรุงดิน สภา

ตำบลและองค์การบริหารส่วนตำบลเพื่อจัดสรรงบประมาณและร่วมกับชุมชนลาดตระเวนป่าและจัดทำแนวกันไฟ สำนักงานปศุสัตว์อำเภอเขียงกลางให้ความรู้ในการดูแลปศุสัตว์ ในปี ๒๕๕๔ บริษัทโรงไฟฟ้าหงสาสนับสนุนการสร้างฝายชะลอน้ำ ๓๒ ลูกและทำแนวกันไฟ ปี ๒๕๕๖ โครงการปิดทองหลังพระฯ และศูนย์ประสานงานประชาคมจังหวัดน่านเข้าร่วมดำเนินการโครงการหมู่บ้านต่อยอดการพัฒนาประชาคมน่านส่งเสริมคนดีดูแลป่า โดยสนับสนุนท่อ จำนวน ๑,๐๐๐ ท่อ สนับสนุนการซ่อมแซมและสร้างฝายถาวร จำนวน ๒๑ ลูก ทำให้ชุมชนไม่ต้องตัดไม้มาทำฝาย ปี ๒๕๕๗ เครือเจริญโภคภัณฑ์ภายใต้โครงการธรรมชาติปลอดภัย สนับสนุนเงินดูแลป่า ไร่ละ ๑๐ บาท จำนวน ๔๑,๐๐๐ ไร่ และสนับสนุนหลัก จำนวน ๒,๐๐๐ หลัก เพื่อแสดงแนวเขตป่าและที่ทำกินของชาวบ้าน คนในชุมชนน้ำมิดมีการลาดตระเวนป่าเป็นประจำ ได้ปักป้ายและนำผ้าเหลืองไปพันต้นไม้ใหญ่ โดยเฉพาะไม้กฤษณา หน่วยจัดการต้นน้ำน้ำมิดยังได้ร่วมกับชุมชน ๒ ตำบล ๑๕ หมู่บ้าน จัดตั้งสมาคมอนุรักษ์ลุ่มน้ำน่านฝั่งขวา อำเภอเขียงกลางเพื่อดูแลพื้นที่ป่าจำนวน ๗๘,๐๐๐ ไร่

ข้อสำคัญในการทำงานร่วมกับชุมชน คือ ทำให้ชุมชนรู้เท่าทันสถานการณ์ที่เข้ามากระทบวิถีชีวิตของเขา ในขณะที่หน่วยงานภาครัฐมีบุคลากรไม่เพียงพอ จึงต้องกระตุ้นคนในชุมชนให้เป็น “ผู้พิทักษ์” คือ ให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการดูแลรักษาป่า ด้วยวิธีช่วยให้คนในชุมชนมีข้าวกิน อาหารที่มีในป่าซึ่งเป็นวิถีชุมชนให้เค้าหาอยู่หากินได้ เมื่อคนได้ประโยชน์จากป่าก็จะช่วยกันดูแลรักษาป่า ไฟป่ามาก็ช่วยกันดับ เพราะในป่ามีทั้งผึ้ง สัตว์ป่า วัวควาย ถ้าชุมชนไม่ได้ประโยชน์จากป่า ก็จะไม่เห็นคุณค่าของป่า สรุป “ป่าคือชีวิต ป่าคือความมั่นคงทางอาหารของชุมชน”

สิ่งดีที่เกิดขึ้นจากความพยายาม

มิติทางกายภาพ: ลุ่มน้ำมิดมีพื้นที่ป่าสมบูรณ์ จำนวน ๔๕,๐๐๐ ไร่ คนในชุมชนคืนพื้นที่ทำไร่หมุนเวียนให้กลับมาเป็นป่า จำนวน ๔,๐๐๐ ไร่ และมีการจัดสรรพื้นที่ชัดเจน ทั้งพื้นที่ทำกิน ป่าเศรษฐกิจ และป่าอนุรักษ์

มิติทางสังคมเศรษฐกิจและความเป็นอยู่ของคนในชุมชน: คนในชุมชนลดการขยายพื้นที่ โดยหันมาปลูกข้าวนาและพืชหลังนา มีพื้นที่นา ๑๗๐ ไร่ มีรายได้จากการเก็บหาของป่า เช่น เห็ด หน่อ น้ำผึ้ง ครั่ง เป็นต้น บางครัวเรือนลดและปลดหนี้ได้ และเกิดเครือข่ายความร่วมมือของหน่วยงาน ทั้งภาครัฐ เอกชน หน่วยวิจัยและสถาบันการศึกษา ได้จัดตั้งขยายเครือข่ายการดูแลและอนุรักษ์ป่า เป็นสมาคมอนุรักษ์ลุ่มน้ำน่านฝั่งขวา อำเภอเขียงกลาง และสามารถสร้างอาชีพและรายได้ให้คนในชุมชนเพิ่มขึ้น เกิดวิถีคนอยู่กับป่าอย่างยั่งยืน

มิติองค์ความรู้และทักษะ : คนในชุมชนได้รับการพัฒนาทักษะและส่งเสริมความรู้ ทั้งการดูแลป่าต้นน้ำ การจัดทำแนวเขตและพื้นที่รายแปลง การดูแลปศุสัตว์ การทำนาข้าว เป็นต้น ชุมชนน้ำมิดกลายเป็นแหล่งศึกษาดูงานและแหล่งเรียนรู้ของคนทั่วไป

เงื่อนไขสู่ความสำเร็จ

ความสำเร็จในการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำน้ำมีดเกิดจาก

- ๑) วิถีชีวิตของชนเผ่าลัวะที่รักสงบ มีความรักและหวงแหนป่าต้นน้ำ ถ้ารักและศรัทธาใครแล้วก็จะพร้อมที่จะช่วยเหลือและร่วมมือด้วย
- ๒) แนวทางการทำงานที่น้อมนำศาสตร์พระราชา กอปรกับกระบวนการทำงานที่เข้าเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ไม่แบ่งแยก มีความอดทนเพราะการดำเนินงานต้องอาศัยเวลากว่าที่จะบรรลุผลสำเร็จ
- ๓) ความมุ่งมั่นและความใส่ใจของบุคลากรในหน่วยจัดการต้นน้ำน้ำมีด เพื่อพัฒนาพื้นที่อนุรักษ์ป่าต้นน้ำ และความพยายามให้คนในชุมชนหลุดพ้นจากกับดักหนี้สิน
- ๔) ความร่วมมือของหลายภาคส่วนรวมเป็นเครือข่ายทำงานร่วมกัน
- ๕) มีการวิเคราะห์และถอดบทเรียนการดำเนินงานตลอดเวลา

ปัญหาอุปสรรคและข้อเสนอแนะเพื่อการพัฒนา

ในขณะที่บ้านน้ำมีดประสบผลสำเร็จเรื่องการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ แต่ก็ยังมีชาวบ้านบางรายที่ฝ่าฝืนไม่เคารพกฎกติกาชุมชน ทั้งเรื่องการดูแลรักษาป่าและการอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ ยังคงพบการขยายพื้นที่ทำกินบางส่วน และการลักลอบจับปลาในเขตอนุรักษ์ หรือบางครั้งความเข้าใจผิดของคนภายนอก ทำให้คนในชุมชนต้องความพยายามที่จะดูแลรักษาป่าต้นน้ำ อีกทั้งงบประมาณการทำแนวกันไฟและการซ่อมแซมลำเหมืองส่งน้ำสู่แปลงเกษตรไม่เพียงพอ ดังนั้น แม้ว่าปัจจุบันจะมีการแบ่งแนวเขตพื้นที่ทำกิน พื้นที่ป่าอนุรักษ์และพื้นที่อยู่อาศัยชัดเจน ชุมชนยังขาดข้อมูลรายละเอียดของแต่ละครัวเรือน รวมทั้งการรักษาระดับรายได้ และสิ่งที่ชุมชนขาดคือ องค์ความรู้ในการดูแลจัดการพืชผล และระบบแปลง

ดังนั้น เพื่อให้เกิดความต่อเนื่องในการพัฒนาชุมชนบ้านน้ำมิด ควรดำเนินการร่วมกันระหว่างชุมชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ การเก็บข้อมูลพิกัดรายแปลงที่ทำกินของคนในชุมชน และพิกัดขอบเขตป่า และแนวกันไฟ สนับสนุนงบประมาณปรับปรุงลำเหมืองให้มีความแข็งแรงมากขึ้น ขยายเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำเพื่อเป็นแหล่งอนุรักษ์และขยายพันธุ์สัตว์น้ำให้คนในชุมชนร่วมกันดูแล ส่งเสริมพืชสร้างรายได้ และช่องทางการตลาด การขยายผลไปสู่พื้นที่อื่นๆ หน่วยงานต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นรัฐหรือเอกชนควรทำความเข้าใจบริบทของชุมชนที่ตนเองจะเข้าไปทำงาน รวมถึงวิเคราะห์ประเมินพื้นที่และผู้มีส่วนเกี่ยวข้องให้เกิดความร่วมมือและการทำงานที่มีประสิทธิภาพ

ข้อท้าทายใหม่ สถานการณ์เด็กและเยาวชนในหมู่บ้าน จะมีอนาคตเป็นอย่างไร เด็กเล็กยังผูกพันกับวิถีชุมชน เข้าป่า หาของป่า จับปลาในลำห้วยได้ แต่เมื่อโตเป็นวัยรุ่น เริ่มออกไปสู่ชุมชนภายนอก วิธีการดำรงชีวิตเปลี่ยน เราจะร่วมจัดการกับสถานการณ์ดังกล่าวอย่างไร

แหล่งข้อมูล

- นายบัณฑิต ฉิมชาติ เจ้าพนักงานป่าไม้ชำนาญงาน หัวหน้าหน่วยจัดการต้นน้ำน้ำมิด
 สำนักบริหารพื้นที่อนุรักษ์ที่ ๑๓ (แพร่) กรมอุทยาน สัตว์ป่า และพันธุ์พืช
 กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม
- นายแก่น ใจปิง อดีตผู้ใหญ่บ้านบ้านน้ำมิด ตำบลเปือ อำเภอยางตลาด จังหวัดน่าน
- นายประเสริฐ ใจปิง ผู้ใหญ่บ้านบ้านน้ำมิด ตำบลเปือ อำเภอยางตลาด จังหวัดน่าน

ผู้เรียบเรียง : นางสาวพิมลพรรณ สกิดรัมย์ และนางบัวตอง ธรรมมะ มูลนิธิชัยกิจเมืองน่าน

www.rakpanan.org

